

Stadsbeeld **LHBTI-EMANCIPATIE** in Rotterdam

IDEM
ROTTERDAM

Lhbt-emanicipatie in Rotterdam

Het Stadsbeeld Lhbt-emanicipatie geeft een overzicht van de beschikbare feiten en cijfers over de positie van lhbt-personen in Rotterdam. Het Stadsbeeld presenteert met name formele gegevens uit onderzoek en beleid. Waar dit soort gegevens ontbreken, geven wij ook signalen uit het veld weer: van organisaties en personen die specialistische kennis hebben. Waar mogelijk schetsen wij een beeld van de Rotterdamse situatie in de context van landelijke gegevens.

In de keuze van onderwerpen hebben we ons laten leiden door de bestaande politieke en bestuurlijke discussies enerzijds, en door de lacunes in deze discussies anderzijds. Dat betekent dat zowel voor de hand liggende thema's als minder vaak besproken onderwerpen de revue passeren. Zo besteden we aandacht aan thema's als sociale acceptatie, biculturele lhbt'ers, discriminatie, roze ouderen, veiligheid en geweld en lhbt-vluchtelingen.

Mis je bepaalde informatie of onderwerpen? Laat het ons weten via info@idemrotterdam.nl. De Stadsbeelden worden regelmatig geactualiseerd.

*Het Stadsbeeld Lhbt-emanicipatie in Rotterdam is een uitgave van IDEM, expertisecentrum integratie, discriminatie en (lhbt-) emancipatie.
www.idemrotterdam.nl*

Versie: maart 2019

Samenvatting

Lhbt-emanipatie

De afkorting lhbt staat voor lesbische vrouwen, homoseksuele mannen, biseksuele vrouwen en mannen, transgender personen en intersekse personen. Emancipatie is een brede term, die verschillend wordt geïnterpreteerd door overheden, organisaties en individuen. Over het algemeen hangt emancipatie samen met ideeën over keuzevrijheid, zelfbeschikking en de autonomie van een persoon. In het afgelopen decennium worden seksuele oriëntatie en genderdiversiteit steeds vaker meegenomen in emancipatiebeleid.

Sociale acceptatie

De acceptatie van seksuele en genderdiversiteit in Rotterdam heeft positieve en negatieve kanten. In 2015 vindt 90% van de Rotterdammers dat lesbische vrouwen en homoseksuele mannen hun leven moeten kunnen leiden zoals ze dat zelf willen. Het aandeel Rotterdammers dat zegt moeite te hebben met een homoseksueel familielid is toegenomen sinds 2007. Er zijn geen gegevens bekend over de mate waarin Rotterdammers trans* personen of intersekse personen accepteren.

Biculturele lhbt'ers

De term 'biculturele lhbt'ers' wordt steeds vaker gebruikt om te praten over lhbt-personen die zowel een Nederlandse achtergrond hebben als minimaal één andere culturele achtergrond. **Een aantal onderwerpen is specifiek van belang voor biculturele lhbt'ers, zoals het idee van uit de kast komen, dubbele discriminatie en het belang van zelforganisaties en rolmodellen.** In Rotterdam zijn verschillende initiatieven gericht op biculturele lhbt'ers, zoals Respect2love 010, The Hang-Out 010 en Trans United.

Discriminatie

Lhbt-personen krijgen in Rotterdam vaak te maken met discriminatie. Een groot deel van de discriminatie-incidenten wordt echter niet gemeld. RADAR ontvangt in 2017 negen discriminatiemeldingen op grond van seksuele gerichtheid voor de gemeente Rotterdam. In datzelfde jaar registreerde de politie 66 incidenten. De Omnibusenquête 2016 laat ook zien dat homoseksuele gerichtheid een van de gronden is waarop Rotterdammers discriminatie ervaren. Arbeidsdiscriminatie komt geregeld voor, met name trans* personen ondervinden tijdens en na hun transitie een groot gebrek aan acceptatie. Biseksuelen hebben ook vaker negatieve ervaringen op de werkvloer, zoals ongewenst gedrag van collega's en conflicten. Daarnaast kampen zij vaker dan hetero- en homoseksuele mensen met burn-outklachten.

Roze ouderen

Rotterdamse lhbt-organisaties waarschuwen voor de kwetsbare positie van roze ouderen. Onder andere stuiten deze ouderen vaak op de impliciete aanname dat men heteroseksueel en cisgender is. De noodzaak om opnieuw 'uit de kast te komen' kan bij het aanvragen van zorg een extra obstakel vormen. Ook krijgen roze ouderen te maken met discriminatie door heteroseksuele ouderen in een wooncomplex of zorginstelling, of van het zorgpersoneel.

Veiligheid en geweld

Rotterdamse lhbt'ers hebben een negatievere veiligheidsbeleving op straat dan lhbt'ers uit Zuid-Holland-Zuid en Midden- en West-Brabant. Vooral biseksuelen voelen zich onveilig in hun privésfeer.

Introductie

Kernbegrippen: lhbt en emancipatie

De afkorting lhbt staat voor lesbische vrouwen, homoseksuele mannen, biseksuele vrouwen en mannen, transgender personen en intersekse personen. Lesbienne verwijst naar vrouwen die zich vooral tot vrouwen aangetrokken voelen, homoseksueel naar mannen die zich vooral tot mannen aangetrokken voelen en biseksueel naar mannen en vrouwen die zich aangetrokken voelen tot mannen en vrouwen.

De afkorting lhbt staat voor lesbische vrouwen, homoseksuele mannen, biseksuele vrouwen en mannen, transgender/trans* personen, en intersekse personen.

Transgender verwijst naar mensen van wie de genderidentiteit of genderexpressie anders is dan het geslacht dat deze persoon bij de geboorte kreeg toegewezen. Het kan dan gaan om mannen die zich vrouw voelen, om vrouwen die zich man voelen, om personen die zich zowel man als vrouw voelen of om personen die zich geen van beiden voelen. Wanneer over transgender personen wordt gesproken, wordt ook wel de aanduiding 'trans* personen' gebruikt. Deze paraplu-term geeft ruimte aan de vele verschillende manieren waarop mensen uiting kunnen geven aan hun transgender-zijn en zal om die reden worden gebruikt in dit stadsbeeld. Dit kan variëren van aanpassing in kleding tot geslachtsaanpassende operaties. Mensen die zich wel identificeren met het biologische geslacht waarmee zij zijn geboren, worden cisgender personen genoemd. Hoewel trans* personen vaak in één adem genoemd worden met lhb'ers is transgender-zijn iets anders dan seksuele oriëntatie. Trans* personen kunnen ook homoseksueel, biseksueel of heteroseksueel zijn.

Intersekse is een term die gebruikt wordt om te benoemen dat er mensen zijn met een lichaam dat niet voldoet aan de normatieve definitie van man of vrouw. Het kan gaan om uiteenlopende zaken, zoals hormoonsamenstel-

ling, XY-chromosomen en uiterlijke lichamelijke kenmerken. Intersekse personen identificeren zich meestal wel als man of vrouw. Lange tijd werd intersekse door medici gezien als een 'afwijking' die operatief 'aangepast' moest worden. Dit ervaren de meeste intersekse personen als onderdrukkend en als een schending van hun recht op lichamelijke zelfbeschikking en autonomie. Er is zowel op landelijk als op Rotterdams niveau nog maar weinig aandacht voor de positie van intersekse personen. Het Nederlandse Netwerk Intersekse/DSD streeft daarom naar bredere maatschappelijke bewustwording en acceptatie van de grote variatie aan intersekse personen.¹

Daar waar cijfers bekend zijn over intersekse personen of waar expliciete aandacht aan deze groep mensen wordt besteed, benoemen wij dit in het Stadsbeeld. In die gevallen voegen we de 'i' toe aan lhbt. Vaker, echter, wordt deze groep niet meegenomen – bijvoorbeeld in het geval van biculturele lhbt'ers of lhbt-vluchtelingen - en voegen wij de 'i' niet toe. Wij erkennen expliciet dat dit niet betekent dat er geen Nederlandse intersekse personen zijn met een biculturele achtergrond. Er is kennelijk weinig zicht op en aandacht voor deze groep.

De term 'biculturele lhbt'ers' wordt steeds vaker gebruikt om te praten over lhbt-personen die zowel een Nederlandse achtergrond hebben als minimaal één andere culturele achtergrond. De biculturele achtergrond kan het gevolg zijn van het feit dat ze zelf of hun familie als migrant of vluchteling naar Nederland zijn gekomen.

Lhbt-emancipatie

Emancipatie is een brede term, die verschillend wordt geïnterpreteerd door overheden, organisaties en individuen. Over het algemeen hangt emancipatie samen met ideeën over keuzevrijheid, zelfbeschikking en de autonomie van een persoon. Het idee is dan dat iemand niet beperkt zou mogen worden door anderen in zijn of haar zelfstandigheid en vrijheid. Tegelijkertijd is er aandacht

Emancipatie hangt samen met ideeën over keuzevrijheid, zelfbeschikking en de autonomie van een persoon.

voor de sociaaleconomische positie en culturele context van een persoon of een groep, die voor een achterstand zorgt of die het moeilijk maakt om zelfstandig en vrij te leven.

Sinds 2007 vallen de onderwerpen seksuele oriëntatie en genderdiversiteit onder het landelijke emancipatiebeleid. Er wordt dan gesproken over lhbt-emancipatie. De nadruk ligt hierbij op het verbeteren van de positie van lhbt-personen door de sociale acceptatie van seksuele en genderdiversiteit te vergroten, geweld tegen lhbt'ers te bestrijden en gelijke rechten voor lhbt'ers enerzijds en heteroseksuelen en cisgender personen anderzijds te realiseren.

Structuur

In dit stadsbeeld wordt eerst de invulling van de gemeente Rotterdam aan het begrip lhbt-emancipatie toegelicht. Daarna gaan we in op de vraag hoeveel lhbt-personen er in Nederland zijn. Het wordt dan al snel duidelijk dat 'lhbt' geen eenvoudig af te bakenen categorie is. Vervolgens bespreken we verschillende thema's die belangrijk zijn voor lhbt-emancipatie. Het stadsbeeld heeft daarmee de volgende indeling:

- Rotterdamse aanpak
- Lhbt'ers in Nederland en Rotterdam: de aantallen
- Thema 1: sociale acceptatie
- Thema 2: biculturele lhbt'ers
- Thema 3: discriminatie
- Thema 4: roze ouderen
- Thema 5: veiligheid en geweld
- Blik op de toekomst

Rotterdamse aanpak

In Rotterdam ligt de nadruk bij lhbt-emancipatie op de mogelijkheid om vrije keuzes te maken en om een gelijkwaardige positie te kunnen verwerven in de Rotterdamse samenleving. Rotterdam is een van

Rotterdamers moeten gelijk en volwaardig mee kunnen doen aan de Rotterdamse samenleving, ongeacht gender of seksuele oriëntatie.

de 53 Regenboogsteden in Nederland. Het opstellen van lokaal lhbt-beleid is voor deelnemende steden een prioriteit. De steden zijn met elkaar verbonden in een speciaal netwerk, wat uitwisseling van kennis en expertise bevordert. De landelijke overheid ondersteunt het programma Regenboogsteden. Dit programma loopt tot en met 2022.

Het nieuwe college van Rotterdam besteedt in het coalitieakkoord 'Nieuwe energie voor Rotterdam' nadrukkelijk aandacht aan lhbt-emancipatie. Het college heeft de ambitie dat in 2022 de lhbt-acceptatie in de stad aantoonbaar is verbeterd. Hiertoe wordt een plan opgesteld, waarvoor het Roze Stembusakkoord de basis is. In het actieprogramma 'Integratie & Samenleven, 2019-2022' - dat op 20 december 2018 verscheen – staat beschreven op welke manier de gemeente de acceptatie van lhbt'ers wenst te bevorderen. Hierbij zijn sociale veiligheid, bewustwording en kennisverspreiding de voornaamste doelen.²

De gemeente onderschrijft het streven van Rotterdamse initiatiefnemers om de stad internationaal op de kaart te zetten als Gay City door middel van 'gay-citymarketing'. Dit heeft geleid tot de in januari 2016 gelanceerde website www.gayrotterdam.nl, waar alles op het gebied van 'roze Rotterdam' te vinden is. In aanvulling daarop heeft antidiscrimatiebureau RADAR in opdracht van de gemeente de Roze Sociale Kaart Rotterdam ontwikkeld. Deze website www.rozesocialekaartrotterdam.nl wijst lhbt'ers de weg naar organisaties die gespecialiseerde hulp, ondersteuning en

deskundigheid bieden, evenals naar plekken in de stad waar ze elkaar kunnen ontmoeten. Alle organisaties in de stad die zich (mede) richten op lhbt'ers zijn opgenomen in de Roze Sociale Kaart.

Lhbtj-personen in Nederland en Rotterdam: de aantallen

Er is geen onderzoek bekend naar de zelfidentificatie van Rotterdammers op het gebied van seksuele oriëntatie en gender. Het aantal lhbt'ers in Nederland is lastig in te schatten, omdat het samenhangt met de vraag wat precies onder seksuele oriëntatie en transgender-zijn wordt verstaan. Bovendien zijn de termen cultureel geladen.³

Binnen seksuele oriëntatie kan een onderscheid gemaakt worden tussen seksuele aantrekking, seksueel gedrag en seksuele identiteit. 6% van de mannen en 3% van de vrouwen noemt zich homoseksueel, biseksueel of lesbisch.⁴ Kijken we naar seksueel gedrag, dan

6% van Nederlandse vrouwen en 7% van de mannen hebben een lesbische, homo- of biseksuele identiteit.

geeft 8% van de mannen en 10% van de vrouwen aan ooit seks gehad te hebben met iemand van hetzelfde geslacht. Als we vervolgens inzoomen op seksuele aantrekking, dan

zegt 13% van de vrouwen zich (ook) aangetrokken te voelen tot vrouwen en 8% van de mannen zegt zich (ook) aangetrokken te voelen tot mannen. Het blijkt dus dat een groter aantal mensen seksuele verlangens heeft of seksuele activiteiten onderneemt dan de groep die zich daadwerkelijk als lhb identificeert. Om diverse redenen kunnen mensen hun seksuele gevoelens of gedrag niet als een bepalend onderdeel van hun identiteit beschouwen.

Transgender-zijn hangt samen met gevoelens dat de genderidentiteit of genderexpressie niet (volledig) passend is bij het geslacht dat deze persoon bij de geboorte kreeg toegewezen. De manier waarop transgender personen daaraan uitdrukking geven loopt uiteen. Dit

kan bijvoorbeeld door het uiterlijk aan te passen door middel van kleding, of door een geslachtsaanpassende operatie te ondergaan.

Er zijn in Nederland naar schatting ruim 48.000 personen van 15 tot 70 jaar 'transgender'. Dat is een schatting die het Sociaal en Cultureel Planbureau in 2012 maakte. Dat betekent dat 0,4% van de Nederlandse bevolking tussen de 15 en 70 jaar transgender is.⁵ Van hen is het merendeel geboren als vrouw, terwijl ze zich man voelen. Daarna volgt de groep mensen die als man is geboren, maar zich vrouw voelt. Tot slot is er een kleinere groep die zich zowel man als vrouw voelt, iets ertussenin, of zich met geen van deze twee gendercategorieën identificeert. Het aantal mensen dat hun officiële geslachtsregistratie heeft laten wijzigen, is sterk gestegen. In de periode 2007-2014 wijzigden zo'n 80 mensen per jaar hun geslachtsregistratie. In 2015 waren dit er 770.⁶

Het Nederlands Netwerk Intersekse/DSD (NNID) stelt dat het lastig is in te schatten hoeveel intersekse personen er in Nederland zijn, omdat het afhangt van onder andere de gebruikte definitie en de grote hoeveelheid aan chromosoomvariaties. Inschattingen van wetenschappers variëren van 0,15% tot 1,9% van de bevolking.⁷ Het Sociaal en Cultureel Planbureau schat de prevalentie van intersekse/DSD in Nederland ongeveer op 0,5%, wat neerkomt op ongeveer 85.000 mensen.⁸ Hoeveel mensen op de hoogte zijn van hun conditie en hiervoor ooit medische behandeling hebben gehad, is niet bekend. Er zijn geen aantallen bekend met betrekking tot intersekse personen in Rotterdam.

Thema's lhbtj-emancipatie

1. Sociale acceptatie

Sociale acceptatie is van invloed op de mate waarin lhbtj-personen uiting kunnen geven aan hun seksuele oriëntatie en genderidentiteit. De acceptatie van seksuele diversiteit en genderdiversiteit verschilt door de jaren heen en tussen verschillende groepen. Hieronder geven we een overzicht van de verschillende aspecten van sociale acceptatie en de conclusies die daaruit voortvloeien.

Algemene acceptatie van homo- en bisexualiteit

De algemene acceptatie van homoseksualiteit in Rotterdam neemt toe. In 2015 vindt 90% van

90% van de Rotterdammers vindt dat lesbische vrouwen en homoseksuele mannen hun leven moeten kunnen leiden zoals ze dat zelf willen.

de Rotterdammers dat lesbische vrouwen en homoseksuele mannen hun leven moeten kunnen lei-

den zoals ze dat zelf willen.⁹ Dit was in 2007 nog 84%. Daarnaast heeft 86% van de Rotterdammers geen probleem met een homoseksueel huwelijk. 72% vindt dat homoseksuele en lesbische stellen net als heteroseksuele koppels kinderen moeten kunnen adopteren. Dit komt overeen met landelijke cijfers. 92% van de Nederlanders vindt dat lesbische vrouwen en homoseksuele mannen hun leven moeten kunnen leiden zoals ze dat zelf willen.¹⁰ 84% staat achter het bestaan van het homohuwelijk. En 73% vindt dat homoseksuele paren dezelfde rechten moeten hebben als heteroseksuele paren bij het adopteren van kinderen.

Lhbt'ers in het onderwijs

Ook de lhbt-acceptatie onder jongeren neemt toe, al zijn er weinig Rotterdamse cijfers bekend. Landelijk onderzoek laat zien dat de opvattingen over homo- en bisexualiteit onder jongvolwassenen (18 tot 29 jaar) tussen 2006 en 2017 positiever zijn geworden. In 2006 keurde 12% homo- of bisexualiteit af en in 2017 was dit percentage gedaald naar 5%. Daarnaast geeft de meerderheid van de scholieren (71% in het basisonderwijs en 73% in het voortgezet onderwijs) aan dat ze vrienden kunnen zijn met lhbt-jongeren.¹¹ Onder scholieren met een migratieachtergrond is dit aandeel kleiner. Twee derde van de Surinaams- en Antilliaans-Nederlandse scholieren zou wel vrienden

Homofobie onder jongeren heeft vooral te maken met het afkeuren van homoseksuele intimiteit.

den kunnen zijn met lhbt-jongeren. Dit geldt voor een derde van Marokkaans-Nederlandse en een kwart van de Turks-Nederlandse scholieren.

ren. Homofobie onder jongeren heeft vooral te

maken met het afkeuren van homoseksuele intimiteit.¹² De meeste jongeren steunen de gelijke rechten voor lhbt'ers en heteroseksuelen, maar geven aan zoenende of hand in hand lopende lhbt'ers niet goed te keuren.

GGD Rotterdam-Rijnmond publiceerde in 2016 cijfers waaruit blijkt dat 68% van de Rotterdamse jongeren in de leeftijd van 13 tot en met 16 jaar open staat voor een vriendschap met een homoseksuele leeftijdsgenoot.¹³ Dat is fors minder dan het gemiddelde onder jongeren uit de regio Rijnmond: 74%. De acceptatie van meisjes die op meisjes vallen is groter dan van jongens die op jongens vallen. Namelijk, 74% van de jongeren in Rotterdam zegt vrienden te kunnen zijn met een lesbische jongere versus 79% voor de regio Rijnmond. Het is opvallend dat vooral in Pernis, Rozenburg en Hoek van Holland de acceptatie van lesbische jongeren het hoogst is van de hele stad (90 tot 95%). Het aandeel jongeren dat zegt vrienden te kunnen zijn met jongens die op jongens vallen is het laagst in Delfshaven (53%) en Feijenoord (58%).

In recent landelijk onderzoek is leerlingen in het voortgezet onderwijs gevraagd om de homovriendelijkheid van hun school in te schatten.¹⁴ Zij moesten aangeven of het mogelijk is om bij hen op school eerlijk te vertellen dat je homo of lesbisch bent. 20% van de leerlingen gaf aan dat je dit tegen niemand kunt zeggen. Volgens 52% kan dat wel. Van deze groep denkt 12% dat je dit tegen iedereen kan zeggen en 40% dat het tegen vrienden kan. Landelijk onderzoek laat verder zien dat lhbt-werknemers in het onderwijs vaker negatief bejegend worden dan heteroseksuele collega's.¹⁵ Over Rotterdam weten we dat in 2015 69% zegt dat zij er geen problemen mee zouden hebben als hun kind les krijgt van een homoseksuele of lesbische leraar.¹⁶ 8% zou dit expliciet wel een probleem vinden.

Een groep leerlingen en docenten die hun school een veilige plek voor iedereen willen maken, kunnen een Gay-Straight Alliance (GSA) oprichten. De methodiek van een GSA-aanpak wordt landelijk gesubsidieerd. Een onderzoek met gegevens gebaseerd op ruim 8200 leerlingen en 42 scholen laat zien dat leerlingen op scholen met een GSA toleranter zijn ten opzichte van homoseksualiteit dan leerlingen op scholen zonder GSA.¹⁷ Lhb-leerlingen op scholen met een GSA ervaren de schoolcultuur vaker als homovriendelijk, dan lhb-leerlingen die onderwijs volgen aan scholen zonder GSA.

In Rotterdam wordt sinds begin 2016 het project Diverscity010 uitgevoerd om de lhbt-acceptatie in het Rotterdamse onderwijs te vergroten. Diverscity010 wordt in opdracht van de gemeente Rotterdam uitgevoerd door RADAR in samenwerking met COC Rotterdam en SPIOR. Dit project ondersteunt leraren uit de laatste groepen van de basisschool en de eerste klassen van de middelbare school bij het bespreekbaar maken van seksuele en genderdiversiteit in de klas. Zo worden door vrijwilligers van het COC Rotterdam gastlessen gegeven. Op de website van Diverscity010 (<https://diverscity010.nl>) staat een Diverscity-meter, een online test waarmee leerlingen of leerkrachten 'het klimaat' in een klas kunnen meten. Ook biedt de site een grote keuze aan toolkits en lesbrieven met oefeningen die gebruikt kunnen worden in de klas.

Hulpverlening aan lhbt-jongeren

In januari 2017 doet The Hang-Out 010 een noodkreet over het gebrek aan gespecialiseerde hulpverlening aan lhbt-jongeren. The Hang-Out is een ontmoetingsplek waar lhbt-jongeren in huiselijke setting bij elkaar kunnen komen. Medewerkers merken dat veel lhbt-jongeren die in The Hang-Out komen met serieuze problemen kampen, zoals sociaal isolement, zich thuis niet veilig voelen en ernstige psychische problemen. Voor hen blijkt er nauwelijks gespecialiseerde hulp voorhanden. Sindsdien valt The Hang-Out 010 onder Stichting Humanitas als project het Expertisecentrum Seksualiteit, Sekswerk & Mensenhandel

(ESSM). Per november 2017 is ook 'LHBI+ Support' toegevoegd aan de activiteiten van het ESSM. LHBI+ Support biedt een veilige omgeving waar men kan praten over de seksuele geaardheid en interseks. Tevens kan men hier eventuele hulp ontvangen in de vorm van individuele gesprekken en/of groepsbijeenkomsten.¹⁸

60% van de Rotterdammers heeft er geen moeite mee om twee mannen hand-in-hand te zien lopen.

Familieleden en ouders

Het is duidelijk dat de houding tegenover homoseksualiteit in de naaste omgeving minder positief is dan de houding tegenover homoseksualiteit in het algemeen. In tegenstelling tot de positieve ontwikkeling van algemene lhbt-acceptatie, is het aandeel Rotterdammers dat toegeeft moeite te hebben met een homoseksueel familielid juist toegenomen ten opzichte van 2007.¹⁹ In dat jaar gaf 74% aan dat het hen niet uitmaakt als een familielid homoseksueel zou zijn, tegen 69% in 2016. Ook heeft slechts 55% er geen moeite mee als hun kind een homoseksuele relatie zou hebben.

De houding tegenover homoseksualiteit in de naaste omgeving is minder positief dan de houding tegenover homoseksualiteit in het algemeen.

Homoseksuele intimiteit

Ook homoseksuele intimiteit wordt de laatste jaren juist minder geaccepteerd. 60% van de Rotterdammers heeft er geen moeite mee om twee mannen hand in hand te zien lopen.²⁰ Voor twee hand in hand lopende vrouwen is dit 64%. De afkeur is het minst groot bij een heteroseksueel koppel dat hand in hand loopt. Daar heeft 69% van de Rotterdammers geen moeite mee. Deze tendens komt overeen met landelijke ontwikkelingen. 21% van de Nederlanders heeft minder moeite met hand in hand lopende man-vrouwkoppels dan man-mankoppels. Verder vindt 29% het aanstootgevend als twee mannen elkaar zoenen op straat en 20% als dit twee vrouwen betreft. Slechts 11% vindt

het aanstootgevend als een man en een vrouw elkaar op straat een kus geven.²¹

Homofobie in Nederland en Rotterdam heeft dus vooral te maken met homoseksuele intimiteit en homoseksualiteit in de nabije omgeving. Opvallend is dat gelijke rechten van lhb'ers en heteroseksuelen wel door een ruime meerderheid van de Nederlanders en Rotterdammers wordt gesteund. Dit komt overeen met de resultaten van een onderzoek dat RADAR in 2010 publiceerde. Daarin gaven lhb'ers in Rotterdam aan dat de maatschappelijke acceptatie van homoseksualiteit ver achterloopt op de juridische gelijkwaardigheid van lhb'ers en heteroseksuelen.²²

Wie staat er positief en wie negatief tegenover homo- en biseksualiteit?

De eigen achtergrond van mensen heeft invloed op de mate waarin zij homo- en biseksualiteit accepteren. Uit landelijk onderzoek blijkt dat de verschillen tussen groepen de afgelopen jaren kleiner zijn geworden. In lijn met eerder onderzoek blijkt dat met name vrouwen, mensen jonger dan 60 jaar, hoger opgeleiden, niet-religieuzen en inwoners van zeer sterk stedelijke gebieden relatief positieve opvattingen hebben

De maatschappelijke acceptatie van homoseksualiteit loopt achter op de juridische gelijkwaardigheid van lhb'ers.

over homo- en biseksualiteit. Beslist religieuze mensen staan daarentegen twee keer zo negatief tegenover homoseksualiteit als het landelijke gemiddelde.²³ Op Rotterdams niveau zijn er geen studies naar de invloed van bijvoorbeeld religiositeit op de mate van lhbt-acceptatie.

Onder jongeren zien we dat meer jongens (75%) dan meisjes (69%) moeite hebben met homo- en biseksualiteit.²⁴ Ook staan niet-religieuze jongvolwassenen positiever tegenover lhb'ers, evenals jongeren die in stedelijke gebieden wonen. Daarnaast gaat negativiteit over homo- en biseksualiteit gepaard met sociale uitsluiting op basis van etniciteit.²⁵ Dat wil zeggen dat jongeren die een minder diverse

vriendengroep hebben en daarbij een negatieve opvatting hebben over migranten, ook vaak een negatieve houding hebben ten opzichte van homoseksualiteit.

De acceptatie van homoseksualiteit ligt lager onder Nederlanders met een migratieachtergrond. Zo vindt 50% van de Turkse-Nederlanders en Marokkaanse-Nederlanders homoseksualiteit verkeerd.²⁶ De acceptatie van homoseksualiteit is onder Surinaamse-Nederlanders en Antilliaanse-Nederlanders iets hoger, maar lager dan onder Nederlanders zonder migratieachtergrond. Dit geldt ook voor Rotterdam: in deze stad ligt de acceptatie van homoseksualiteit eveneens lager onder groepen met een migratieachtergrond.²⁷ De acceptatie ligt binnen deze groep hoger onder Surinaams-, Antilliaans- en Kaapverdiaans-Nederlandse Rotterdammers en het laagst onder Turks- en Marokkaans-Nederlandse Rotterdammers.

In Rotterdam ligt de acceptatie van homoseksualiteit lager onder groepen met een migratieachtergrond.

Uit de 'LHBT-monitor 2016' van het SCP blijkt dat de verschillen in opvattingen het grootst zijn als het gaat om homoseksualiteit in de nabije kring.²⁸ Zo heeft 78% van de Marokkaanse Nederlanders en 76% van de Turkse Nederlanders er problemen mee wanneer hun kind gaat samenwonen met een vaste partner van hetzelfde geslacht, tegenover 11% van de Nederlanders zonder migratieachtergrond. Van de Surinaamse en Antilliaanse/Arubaanse Nederlanders heeft 29% hier problemen mee.

Biseksualiteit kan niet alleen door heteroseksuelen en cisgender personen worden afgekeurd, maar ook door lesbische vrouwen en homoseksuele mannen. Meer dan 12% van de lesbische vrouwen en homoseksuele mannen die deelnamen aan een Amsterdams onderzoek vinden biseksualiteit geen authentieke seksuele identiteit en meer dan 39% wil geen relatie met een biseksueel persoon.²⁹ Uit landelijk onderzoek blijkt dat deze negatieve kijk op biseksualiteit breed wordt gedeeld en wordt veroorzaakt door de dominante binaire

indeling in de samenleving in hetero en homo. Dit heeft effect op de ervaringen van biseksuele jongvolwassenen. Meer dan homoseksuelen of lesbiennes rapporteerden biseksuele deelnemers aan het onderzoek dat ze minder open waren naar anderen over hun seksuele oriëntatie, dat ze zich minder geaccepteerd voelden door hun ouders en de rest van de familie en dat ze zich ongemakkelijker voelden met zichtbaarheid van hun seksuele oriëntatie. Ook hadden meer biseksuele deelnemers ooit een suïcidepoging gedaan.³⁰ Er zijn geen gegevens bekend over de acceptatie van biseksualiteit onder Rotterdamse lesbische vrouwen en homoseksuele mannen.

Acceptatie van trans* personen

Er zijn geen cijfers bekend over de acceptatie van trans* personen door Rotterdammers,

Acceptatie van trans* personen in Nederland is laag: 57% is positief over genderdiversiteit.

maar in Nederland als geheel is de acceptatie vrij laag. Het lijkt er wel op dat de opvattingen over genderdiversiteit de afgelopen jaren positiever zijn geworden. In 2017 gaf 57% van de Nederlanders

aan een positieve houding te hebben ten opzichte van genderdiversiteit en 34% een neutrale houding. 9% had een expliciet negatieve houding ten opzichte van transgender personen.³¹ Een deel van de Nederlanders heeft er moeite mee wanneer het niet duidelijk is tot welke gender iemand behoort. 45% vindt het belangrijk om bij de eerste ontmoeting te weten of iemand man of vrouw is. Als dit niet helder is, dan gaat 14% liever niet met deze persoon om. Hoewel een ruime meerderheid van de Nederlanders een geslachtsaanpassende operatie ondersteunt, vindt 29% dat trans* personen zelf de kosten hiervoor moeten betalen.³²

Ook transfobie onder jongeren hangt vooral samen met genderambivalentie: wanneer niet duidelijk is wat iemands gender is, treedt een aanzienlijke mate van ongemak en afkeuring op onder jongvolwassenen.³³ Zo geeft 59% aan het belangrijk te vinden om bij de eerste ontmoeting te weten of iemand een man of een

vrouw is. Toch zegt 80% van de jongvolwassenen een vriendschap niet te verbreken als een trans* vriend in transitie gaat. Ook vindt 60% een geslachtsaanpassende operatie een goed idee, maar de helft geeft aan dat trans* personen zelf de kosten hiervoor moeten betalen. Net zoals bij volwassenen, lijkt de psychische en medische noodzaak van geslachtsaanpassende operaties minder goed ingezien te worden.

Transgender-zijn wordt in Nederland minder geaccepteerd dan homoen biseksualiteit. Mannen zijn vaker negatief dan vrouwen en vooral personen die beslist religieus en laagopgeleid zijn, zijn relatief negatief.³⁴ Daarnaast is er een opvallend verschil tussen meisjes en jongens: 79% van de meisjes staat positief tegenover trans* personen, tegenover slechts 26% van de jongens.³⁵ Homofobie en transfobie komen dus in verschillende mate voor in Nederland en Rotterdam, en dit hangt onder andere samen met elementen zoals woongebied, opleidingsniveau, diversiteit van iemands sociale kring, religie en migratieachtergrond.

79% van de meisjes staat positief tegenover trans* personen, tegenover slechts 26% van de jongens.

Rotterdamse beleid gericht op sociale acceptatie

Binnen het lhbt-emancipatiebeleid zet Rotterdam zich voornamelijk in op het vergroten van sociale veiligheid, bewustwording en kennisverspreiding. Om de sociale veiligheid van lhbt'ers te bevorderen, zijn zij opgenomen in de aanpak straatintimidatie van de gemeente. Tevens zal een onderzoek starten om de veiligheidsbeleving van lhbt'ers in kaart te brengen. Om kennis over het onderwerp te verspreiden en bewustwording te creëren, zal de gemeente investeren in voorlichtingen, trainingen en expertmeetings.³⁶ Op deze manier hoopt de gemeente de gestelde ambitie te behalen, namelijk dat de stad in 2022 aantoonbaar verbeterd is en dat er meer acceptatie is ten aanzien van de diversiteit in de stad.

2. Biculturele lhbt-personen

Het bevorderen van sociale acceptatie staat centraal in het Rotterdamse lhbt-emanipatiebeleid, met name onder groepen met een religieuze en migratieachtergrond. We besteden daarom aandacht aan een aantal onderwerpen die specifiek van belang zijn voor biculturele lhbt'ers: het idee van uit de kast komen, dubbele discriminatie en het belang van zelforganisaties en rolmodellen. Deze worden hieronder kort besproken.

Terminologie

De woorden die gebruikt worden om te praten over seksuele oriëntatie en genderidentiteit zijn sterk cultureel geladen.³⁷ Lesbisch, homo-

Emancipatie hoeft niet per se verbonden te worden met het idee van 'uit de kast komen'.

seksueel, biseksueel en transgender zijn bij uitstek termen die in het westen worden gebruikt. Dit betekent

dat het voor mensen met een migratieachtergrond in Nederland niet per se de meest vanzelfsprekende woorden zijn om uitdrukking te geven aan hun gevoelens, verlangens en activiteiten. Het feit dat 'de' lhbt-groep niet zo eenvoudig af te bakenen is en dat deze woorden sterk cultureel geladen zijn, heeft gevolgen voor de manier waarop de Nederlandse samenleving en beleidsmakers hiermee kunnen omgaan. Het betekent onder andere dat het idee van emancipatie niet per se verbonden hoeft te worden met het idee dat (on)vrijheid samenhangt met 'uit de kast komen'.

Uit de kast komen: ervaren (on)vrijheid

Het idee van uit de kast komen wordt vaak opgevat als de mogelijkheid om eerlijk te kunnen zijn over wie je écht bent. Als iemand uit de kast kan komen bij familie, vrienden, op school of op werk, dan wordt dat gezien als graadmeter voor de sociale acceptatie van lhbt'ers. Het niet uit de kast kunnen komen wordt vaak gezien als belemmering van iemands vrijheid. Mogelijke belemmeringen voor een 'coming out' worden regelmatig in de context van religieuze en biculturele lhbt'ers besproken.

Biculturele lhbt'ers gaan op verschillende manieren om met hun genderidentiteit en seksuele oriëntatie. Een deel maakt gebruik van zogenoemde 'publieke strategieën', die gericht zijn op het stimuleren van bewustwording en sociale verandering.³⁸ Dit kan bijvoorbeeld door in de zichtbaarheid te treden als rolmodel of als voorlichter. Een ander deel kiest voor subtiele strategieën, waarbij het eigen leven verbeterd wordt zonder veel commotie te veroorzaken. Dit kan een manier zijn waarop verschillende loyaliteiten naast elkaar kunnen blijven bestaan: de persoon onderschrijft het belang om de familie en culturele tradities niet in diskrediet te brengen en tegelijkertijd wordt ergens anders de ruimte gevonden om uiting te geven aan hun genderidentiteit of seksuele oriëntatie. Zo kan het bijvoorbeeld dat biculturele personen openlijk lhbt zijn in het bijzijn van hun vrienden, maar niet in de buurt van hun familie. Deze strategie komt overigens ook voor onder lhbt'ers zonder migratieachtergrond.

De keuze voor publieke dan wel subtiele strategieën hangt samen met de waarde die iemand zelf hecht aan de mate van openheid tegenover verschillende mensen en in verschillende contexten. Van onvrijheid is volgens de auteurs

Hulpverleners moeten zich ervan bewust zijn dat vrijheid en openheid niet voor iedereen hetzelfde betekenen.

van een landelijk onderzoek naar de hulpbehoefte onder biculturele en religieuze lhbt'ers pas sprake zodra de personen hier zelf last van ondervinden.³⁹ Dit heeft gevolgen voor de ontwikkeling en uitvoering van lhbt-emanipatiebeleid. Zo pleiten de auteurs van laatstgenoemd onderzoek ervoor dat hulpverleners zich ervan bewust zijn dat vrijheid en openheid niet voor iedereen hetzelfde betekenen. Het is van belang dat hulpverleners niet aansturen op een Nederlandse 'coming-out'. Om die reden wordt geadviseerd om na te gaan uit wat voor gezin iemand komt en hoe het sociale netwerk van die persoon is opgebouwd. Gezamenlijk kan bekeken worden welke stappen wel of niet veilig zijn om te ondernemen.⁴⁰ Hierbij staan de wensen van de persoon in kwestie voorop.

Het is van belang om meer inzicht te krijgen in het perspectief van biculturele lhbt'ers zelf. Hier is echter weinig onderzoek naar gedaan.

Biculturele lhbt'ers: dubbele discriminatie

Biculturele lhbt-personen kunnen te maken krijgen met dubbele discriminatie,⁴¹ zowel op basis van hun seksuele oriëntatie of genderidentiteit, als op basis van hun culturele achtergrond. Het kan voorkomen dat iemand wordt gediscrimineerd of buitengesloten vanwege zijn culturele achtergrond binnen de zogenaamde 'lhbti-community'. Ook kan het zo zijn dat iemand geen uitdrukking kan geven aan de seksuele oriëntatie of genderidentiteit vanwege culturele of religieuze normen die centraal staan in de groep waar iemand deel van uitmaakt.⁴² Dit kan het gevoel geven dat iemand zou moeten kiezen tussen de culturele identiteit of de seksuele of genderidentiteit.

Biculturele lhbt'ers kunnen te maken krijgen met dubbele discriminatie.

De positie van biculturele lhbt'ers in de Nederlandse en Rotterdamse samenleving leidt ertoe dat zij soms andere en specifieke ondersteuning nodig hebben. Zowel landelijke onderzoeken als Rotterdamse organisaties onderschrijven dan ook het belang van biculturele lhbt-rolmodellen en zelforganisaties. Ook op nationaal politiek niveau wordt dit onderstreept. Minister Bussemaker van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap concludeert in de tussenevaluatie van haar Emancipatiebeleid 2013-2016 dat "acties vanuit de gemeenschap zelf het meest kansrijk zijn"⁴³ en wil daarom nadrukkelijk inzetten op lokale, kleinschalige initiatieven met de inzet van jonge rolmodellen.

Biculturele rolmodellen en zelforganisaties

In Rotterdam bestaan verschillende initiatieven die gericht zijn op biculturele lhbt'ers waarbij rolmodellen aanwezig zijn. Dit zijn met name projecten voor jongeren. Voorbeelden zijn Respect2love 010 of The Hang-

In Rotterdam zijn er verschillende initiatieven die gericht zijn op biculturele lhbt'ers waarbij rolmodellen aanwezig zijn.

Out 010, initiatieven die in verschillende steden, waaronder Rotterdam, bijeenkomsten organiseren waar biculturele lhbt'ers elkaar veilig kunnen ontmoeten en erkenning kunnen vinden. Trans United is een soortgelijk initiatief, speciaal gericht op biculturele trans* personen in de stad.

3. Discriminatie

RADAR ontving in 2017 9 meldingen van discriminatie-incidenten die plaatsvonden in de gemeente Rotterdam en seksuele gerichtheid betroffen, op een totaal van 276 discriminatiemeldingen voor de gemeente Rotterdam.⁴⁴ De politie registreerde in 2017 in totaal 225 discriminatie-incidenten, waarvan 66 te maken hebben met seksuele gerichtheid. Dat is 27% van alle registraties, waarmee deze discriminatiegrond op de tweede plek komt te staan bij de politie na discriminatie op grond van 'herkomst, huidskleur' (110 geregistreerde incidenten).

Daarnaast laten de resultaten van de Omnibus-enquête zien dat 6% van de Rotterdammers die zich in 2017 gediscrimineerd voelde, dit in verband brengt met hun homoseksuele gerichtheid.⁴⁵ Elk jaar is dit aandeel ongeveer hetzelfde, in 2016 was het 4% en 2015 6%. De lichte stijging ten opzichte van 2016 kan het gevolg zijn van het toevalskarakter van steekproeven. Het is verder niet duidelijk hoeveel deelnemers aan deze enquête zich identificeren als lhbt. Het is dus niet af te leiden welk aandeel van Rotterdamse lhbt'ers zich gediscrimineerd voelde in 2017, en op welke gronden precies.

Uit landelijk onderzoek, gepubliceerd in 2014, weten we dat 42% van de homoseksuele mannen en 39% van de lesbische vrouwen zich gediscrimineerd voelde in het jaar dat voorafging aan het onderzoek.⁴⁶

Uit onderzoek blijkt dat incidenten op basis van de discriminatiegrond seksuele gerichtheid relatief vaak plaatsvinden in de woonomgeving van het slachtoffer. Uit een analyse van de incidenten met deze grond die de politie in 2016 in de gemeente Rotterdam registreerde, blijkt dat de locatie in 28% van de gevallen de directe woonomgeving is.⁴⁷ Bovenstaande bevindingen zijn in lijn met de resultaten van een onderzoek uit 2009 naar de veiligheidsbeleving van lhbt'ers in de regio's Rotterdam-Rijnmond, Zuid-Holland-Zuid en Midden- en West-Brabant. Dit laat zien dat 29,5% van de deelnemende lhbt'ers aan het onderzoek in Rotter-

dam-Rijnmond discriminatie in de woonomgeving ervaren.⁴⁸ Een conflictsituatie in de eigen buurt of in de onmiddellijke nabijheid van de eigen woning is zeer ingrijpend voor het slachtoffer. De impact op lhbt-personen is extra groot, omdat dit geweld is gericht op een wezenlijk persoonlijk kenmerk – de seksuele gerichtheid of genderidentiteit. Dit tast het gevoel van veiligheid aan dat in en rondom de eigen woning van groot belang is. Bovendien is vaak sprake van een langdurig aanhoudende situatie.⁴⁹

Na herkomst/huidskleur, is seksuele gerichtheid de meest voorkomende discriminatiegrond onder registraties van incidenten bij politie voor de gemeente Rotterdam.

De Rotterdamse Omnibus-enquête vraagt ook naar discriminatie op grond van transgender-zijn. 1% van de Rotterdammers die zich gediscrimineerd voelde in 2017, dacht dat dit in de afgelopen jaren te maken had met hun transgender-zijn. Echter, uit landelijk onderzoek weten we dat een relatief kleine groep Nederlanders (respectievelijk 0,6% en 0,2% van de Nederlandse mannen en vrouwen) aangeeft een ambivalente genderidentiteit te hebben.⁵⁰ Tegelijkertijd is ook bekend dat juist trans* personen bovengemiddeld vaak slachtoffer zijn van discriminatie, uitsluiting en geweld.⁵¹ Een verklaring voor het percentage kan daarom zijn dat weinig Rotterdamse trans* personen bereikt worden met een steekproefsgewijze enquête.

RADAR heeft in 2017 enkele meldingen ontvangen van discriminatie van een trans* persoon.⁵² Deze meldingen gingen onder andere over moeilijkheden bij het doorvoeren van een geslachtsverandering in de registratie van overheidsinstellingen en een noodopvang die een trans* persoon opvang weigerde. Ook de politie registreert in 2017 enkele gevallen van discriminatie van trans*personen.⁵³ Deze betroffen onder andere bedreigingen van een trans*persoon door een familielid en door een onbekende en discriminatie door een monteur die een transgender koppel weigerde te helpen. Uit landelijk onderzoek weten we dat in

meer dan 84% van de discriminatiegevallen tegen trans*personen, zij geen melding maken bij de politie of bij antidiscriminatiebureaus.⁵⁴

Op de werkvloer

Lesbische vrouwen en homoseksuele mannen krijgen geregeld te maken met homonegativiteit op de werkvloer, zo wijst landelijk onderzoek uit.⁵⁵ Negatief zijn over homoseksuele mannen gebeurt vaak om de eigen mannelijkheid te bevestigen. Lesbische vrouwen hebben er daarentegen vooral last van dat zij niet serieus genomen worden. 13% van de lesbische vrouwen geeft dit aan, tegen 0% van de homoseksuele mannen. Vrouwen hebben daarnaast ook meer last van seksuele opmerkingen en openlijke afkeuring.

Biseksuelen hebben vaker negatieve ervaringen op de werkvloer

De 'LHBT-monitor 2018' van het SCP wijst uit dat biseksuelen vaker dan heteroseksuele, homoseksuele en lesbische mensen negatieve ervaringen hebben op de arbeidsmarkt.⁵⁶ Zo blijkt dat heteroseksuele werknemers het vaakst een vast contract hebben, en biseksuele mannelijke en vrouwelijke werknemers het minst.

Tevens maken biseksuele mensen het vaakst conflicten en ongewenst gedrag (ongewenste seksuele aandacht, intimidatie en pesten) mee op de werkvloer.⁵⁷ 17% van de heteroseksuele werknemers maakt ongewenst gedrag mee ten opzichte van 27% van de biseksuele werknemers en 20% van lesbische of homoseksuele werknemers. Biseksuele mensen zijn dan ook het minst tevreden met hun werk, hebben meer burn-outklachten en met name biseksuele vrouwen verzuimen meer. Deze verschillen tussen biseksuelen enerzijds en hetero's, homoseksuelen en lesbiennes anderzijds kunnen niet verklaard worden door achtergrondkenmerken (zoals opleidingsniveau of leeftijd) noch door werksituaties. Het onderstreept dus dat biseksuele werknemers vaker in een lastige situatie verkeren op het werk met negatieve gevolgen.

Arbeidsmarktdiscriminatie van trans personen*

Ook trans* personen ondervinden discriminatie en gebrek aan acceptatie op de arbeidsmarkt. In een recent onderzoek onder trans* personen gaf 43% van de deelnemers aan last te hebben van discriminatie op de arbeidsmarkt.⁵⁸ Eerder onderzoek toont aan dat zij de meeste problemen ondervinden na het transitieproces, zowel tijdens het solliciteren als op de werkvloer. Met name transvrouwen die zich niet aan de mannelijke genderrol houden zeggen zelden geaccepteerd te worden.⁵⁹ Meer mannelijke dan vrouwelijke collega's staan negatief tegenover genderdiversiteit.

Het is lastiger voor trans* personen om na hun transitie een nieuwe baan te vinden.⁶⁰ Dit geldt met name voor transvrou-

Het is lastiger voor trans* personen om na hun transitie een nieuwe baan te vinden.

wen (personen die bij hun geboorte het geslacht man toegewezen kregen, maar zichzelf (ook) als vrouw identificeren) dan voor transmannen (personen die bij hun geboorte het geslacht vrouw toegewezen kregen, maar zichzelf als man identificeren).⁶¹ Daarnaast geven ze aan dat re-integratiebureaus vaak te weinig rekening houden met de situatie van het transgender-zijn en alles wat bij een transitie komt kijken. Het percentage transgenders dat een werkloosheids-, bijstands- of arbeidsongeschiktheidsuitkering ontvangt is respectievelijk twee, drie en vier keer zo hoog als onder de algemene beroepsbevolking.⁶² Hoewel trans* personen relatief vaker hoger opgeleid zijn, is 20% van hen arbeidsongeschikt of werkloos.⁶³ Iets minder dan de helft (43%) van de transgender personen zegt het moeilijk te vinden om financieel rond te komen. 9% vindt het zeer moeilijk om rond te komen.⁶⁴

Het Rotterdamse lhbt-emancipatiebeleid richt zich niet expliciet op verbetering van de arbeidspositie van lhbt'ers in de stad. Netwerkpartners verbonden aan het Kennisatelier lhbt-emancipatie van IDEM Rotterdam hebben in mei 2016 benadrukt dat zij het nodig achten dat er stadsbreed, zowel in relatie tot discriminatie, de arbeidsmarkt als daarbuiten,

meer aandacht moet komen voor biseksuele en trans* Rotterdammers en voor intersekse personen.

4. Roze ouderen

De noodzaak om de situatie van roze ouderen, oftewel lhbt-ouderen, in de gaten te houden wordt door meerdere Rotterdamse maatschappelijke organisaties onderstreept, zoals Rotterdam Pride, Pluspunt Rotterdam (expertisecentrum voor ouderen en participatie) en Stichting Humanitas (gericht op welzijn en maatschappelijke dienstverlening). Hieronder lichten wij toe welke vraagstukken voor deze groep lhbt'ers van belang zijn.

Roze ouderen in de wijk

Vaak gaan hulpverleners er onbedoeld vanuit dat een cliënt cisgender of heteroseksueel is. Dat heeft gevolgen voor de relatie tussen hulpverleners en lhbt-ouderen en voor de effectiviteit van de hulpverlening. RotterdamV, het voormalige Rotterdamse kenniscentrum voor homo-emancipatie, heeft gewaarschuwd voor de mogelijk negatieve gevolgen van het landelijke participatiebeleid en het Rotterdamse welzijnsbeleid voor lhbt-ouderen in de wijk.⁶⁵ Het kan namelijk erg moeilijk zijn voor roze ouderen om in een zorggesprek 'opnieuw' uit de kast te komen. Dit kan samenhangen met het feit dat roze ouderen opgroeiden in een tijd dat seksuele en genderdiversiteit minder gemakkelijk te bespreken was.

Het toenemende beroep op mantelzorg kan negatief uitpakken voor roze ouderen.

Dat in toenemende mate een beroep wordt gedaan op het sociale netwerk van ouderen in de vorm van mantelzorg, kan negatief uitpakken voor roze ouderen. Roze ouderen hebben niet altijd een uitgebreid sociaal netwerk, onder andere omdat ze minder vaak kinderen hebben dan heteroseksuele ouderen. Ze kunnen hierdoor minder gemakkelijk een beroep doen op jongere familieleden als mantelzorgers. Daarmee worden roze ouderen nog meer afhankelijk van de (wijk-)hulpverlener. RotterdamV benadrukte dan ook in evaluatie van het beleidsstuk 'Nieuw Rotterdams welzijn

2016-2019' dat de gemeente ervoor moet zorgen dat wijkdienstverleners over meer expertise beschikken op het gebied van seksuele oriëntatie en genderdiversiteit.⁶⁶

Homovriendelijke woonomgeving

Naast zorgen om Rotterdamse roze ouderen in de wijk, bestaat er behoefte aan een homovriendelijke woonomgeving voor roze ouderen. Pluspunt Rotterdam signaleert dat de woonsituatie van sommige roze ouderen in de stad zorgwekkend is.⁶⁷

Deze ouderen krijgen namelijk te maken met uitsluiting en discriminatie in het zorgcentrum of flatgebouw waarin ze wonen.

Roze ouderen krijgen te maken met uitsluiting in zorgcentrum of flatgebouw.

De resultaten van een onderzoek onder Rotterdamse roze ouderen uit 2011 bevestigen dit beeld. Deze groep gaf aan veel behoefte te hebben aan een homovriendelijke woonomgeving.⁶⁸ Dit kan bijvoorbeeld in de vorm van een appartementencomplex enkel voor roze ouderen, of het kan een gemengde woonomgeving zijn waar de andere bewoners en het personeel homovriendelijk zijn. Stichting Humanitas is de initiatiefnemer van de zogeheten Roze Salons, bijeenkomsten voor roze ouderen. In de stad is er behoefte aan de nadrukkelijke betrokkenheid van meer zorginstellingen bij de leef- en woonsituatie van Rotterdamse roze ouderen.⁶⁹ Tevens is het nodig om vooroordelen onder hetero ouderen tegen te aan.⁷⁰ Hiermee kan discriminatie van roze ouderen worden bestreden.

Dat in Rotterdam nog veel te winnen valt op het gebied van seksuele diversiteit in zorginstellingen, blijkt uit het feit dat slechts vier van de ongeveer tachtig zorginstellingen voor ouderen in Rotterdam de 'Roze Loper' hebben.⁷¹ Dat is een certificaat voor woonzorg- en thuiszorginstellingen die aandacht besteden aan de seksuele diversiteit bij bewoners en werknemers. Instellingen kunnen door een tolerantiescan in te vullen hun homovriendelijkheid testen en zo in aanmerking komen voor het certificaat Roze Loper. De Roze Loper is een initia-

tief van Consortium Roze 50+ , een samenwerkingsverband van ANBO, COC, MOVISIE en Vilans. De gemeente Rotterdam heeft dan ook aan RADAR, als opvolger van RotterdamV, de opdracht gegeven om instellingen voor ouderenzorg te stimuleren en ondersteunen bij het realiseren van een lhbt-vriendelijk beleid. Dit gebeurt via adviesgesprekken, expertmeetings en trainingen voor professionals binnen de zorg over de omgang met seksuele diversiteit.⁷² Tevens is RADAR ook in staat gesteld om

Lesbische vrouwen en homoseksuele mannen voelen zich in het algemeen onveilig(er) dan heteroseksuele personen.

het Roze Ouderen Overleg Rotterdam (ROOR) te ondersteunen. In dit platform participeren instellingen voor ouderenzorg en lhbt-belangenorganisaties zoals Humanitas, Laurens, Aafje Pameijer, Argos en het COC.⁷³

In het coalitieakkoord 2018-2022 en de nota Integratie en Samenleven 2019-2022 besteedt de gemeente kort aandacht aan roze ouderen. In het actieprogramma wordt beschreven dat geïnvesteerd zal moeten worden in specifieke deskundigheidsbevordering, met name in het signaleren van de problematiek en het sensitief omgaan met roze ouderen. Gebrek hieraan leidt ertoe dat veel roze ouderen weer 'terug de kast' ingaan. Hierbij zal niet alleen gericht worden op de individuele professional en de actieve burger, maar de gemeente wil zich eveneens focussen op het bestuur en management van organisaties. Door middel van trainingen, voorlichtingen en expertmeetings zal geïnvesteerd worden in de bevordering van kennis en deskundigheid.⁷⁴

De gemeente faciliteert de activiteiten van verschillende lhbt-organisaties in Rotterdam die zich met roze ouderen bezighouden. Een voorbeeld is Stichting Humanitas, die de roze salons organiseren waarbij

In de roze salons kunnen roze en niet-roze ouderen in een veilige omgeving en op laagdrempelige wijze samen komen.

Rotterdamse roze en niet-roze ouderen in een veilige omgeving en op laagdrempelige wijze samen kunnen komen.

5. Veiligheid en geweld

Lhbt-personen hebben te maken met specifieke vormen van geweld en onveiligheid. In de openbare ruimte, op school en in relaties kunnen lhbt'ers extra kwetsbaar zijn. Lhbt-emancipatiebeleid richt zich niet alleen op sociale acceptatie, maar vaak ook op het voorkomen van geweld. In dit hoofdstuk gaan we in op de verschillende vormen van geweld die daarbij van belang zijn.

Veiligheid en geweld

Lesbische vrouwen en homoseksuele mannen voelen zich in het algemeen onveilig(er) dan heteroseksuele personen. Volgens de landelijke Veiligheidsmonitor van het CBS over het jaar 2017 voelt 36,3% van de homoseksuele mannen zich wel eens onveilig tegenover 25,1% van de heteroseksuele mannen.⁷⁵ Lesbische vrouwen en heteroseksuele vrouwen voelen zich in 2017 even vaak wel eens onveilig, respectievelijk 45,2% en 45,0%. De monitor gaat ook in op slachtofferschap en onveiligheidsgevoelens in de buurt.⁷⁶ Zo voelt 15,7% van de homoseksuele mannen in 2017 zich wel eens onveilig in de eigen buurt en heeft 26,2% respectloos gedrag door onbekenden op straat ervaren. Onder de heteroseksuele mannen zijn deze percentages lager, respectievelijk 11,8% en 20,4%. Bij vrouwen is een soortgelijk patroon alleen herkenbaar als het gaat om respectloze behandeling. Lesbiennes worden vaker respectloos behandeld dan heteroseksuele vrouwen (27,5% tegen 21,8%).

Slechts een derde van de lhbt-personen doet aangifte of melding bij de politie als zij slachtoffer zijn van fysiek geweld.⁷⁷

Biseksuele mensen maken vaker dan hetero- en homoseksuele mensen onveilige situaties mee in hun privésfeer.⁷⁸ Vaker worden zij geconfronteerd met respectloos gedrag van bekenden en zij voelen zich thuis onveilig(er).

Transgender volwassenen zijn vaak slachtoffer van pesterijen, negatieve benaderingen en geweld in de openbare ruimte. De resultaten van een enquête van het Transgender Netwerk Nederland laten zien dat een derde dagelijks wordt beledigd vanwege het transgender-zijn

en dat meer dan 40% een gewelddadig incident heeft meegemaakt.⁷⁹ Meer dan de helft (54%) heeft dit allebei meegemaakt. Maar liefst 87% geeft aan geen officiële melding hiervan te maken.

Lhbt-personen in Rotterdam-Rijnmond zijn negatiever over hun veiligheidsbeleving dan de lhbt'ers in andere regio's. Dat blijkt uit een onderzoek uit 2009 naar de veiligheidsbeleving van lhbt'ers in de regio's Rotterdam-Rijnmond, Zuid-Holland-Zuid en Midden- en West-Brabant.⁸⁰ 14% van de deelnemende lhbt'ers uit Rotterdam-Rijnmond zegt dat de straten in hun woonomgeving onveilig zijn.

De landelijke Gay-Straight Alliance (GSA) heeft een alliantie 'Natuurlijk Samen' die specifiek bezig is met het verbeteren van veiligheid in de wijk. Deze alliantie heeft de 'Handreiking Veilige Wijken voor LHBTI's' uitgebracht, bedoeld voor gemeenten, gemeentelijke ketenpartners en professionals die zich willen inzetten voor veilige wijken voor lhbt-personen. In de handreiking bundelt Natuurlijk Samen de belangrijkste lessen ten aanzien van de aanpak van lhbt-gericht geweld uit de afgelopen vijf jaar. GSA Natuurlijk Samen beveelt de gemeente Rotterdam aan dat elke gebiedscommissie specifiek beleid voert met betrekking tot de veiligheid van lhbt-personen in het gebied.

Veiligheid op school

Lesbische meisjes en homoseksuele jongens voelen zich minder veilig op school dan heteroseksuele leerlingen. Dat blijkt uit een landelijke monitor naar de sociale veiligheid in en op scholen.⁸¹ 86% van de lesbische meisjes voelt

Het percentage lesbische, homoseksuele en biseksuele leerlingen dat wekelijks tot dagelijks wordt gepest is vier keer hoger dan bij heteroleerlingen.

zich veilig op school in vergelijking met 97% van de meisjes die niet lesbisch zijn. Van de homoseksuele jongens voelt 88% zich veilig tegenover 95% van

de jongens die heteroseksueel zijn. Onder de transgender leerlingen voelt 89% zich veilig op school tegenover 97% van de jongeren uit de vergelijkingsgroep. Belangrijk om te vermelden is dat het aantal deelnemende leerlingen in

2018 erg laag was, wat maakt dat de resultaten gevoelig zijn voor toevallige afwijking die is te wijten aan de selectie.⁸²

Uit het onderzoek komt naar voren dat lesbische leerlingen zich vaker slachtoffer voelen van pesten. Homoseksuele jongens voelen zich meer slachtoffer van materieel, sociaal en seksueel geweld. Transgender leerlingen ervaren minder verschil tussen de verschillende vormen van geweld.⁸³ Echter, ook hier zorgt het lage aantal deelnemende leerlingen voor eventuele niet-generaliseerbare resultaten.

Het Rotterdamse lhbt-emancipatiebeleid is er sterk op gericht om de mate van sociale acceptatie onder jongeren te vergroten. Dit gebeurt onder andere door te investeren in voorlichtingen voor jongeren, maar ook voor professionals om een veilig klimaat te creëren op scholen.

Seksueel geweld

Grensoverschrijdend seksueel gedrag en seksueel geweld komen onder lhbt-personen regelmatig voor. Dat blijkt uit landelijk onderzoek. Er zijn geen gegevens bekend over seksueel geweld tegen Rotterdamse lhbt-personen.

75% van de biseksuele vrouwen en 66% van de lesbische vrouwen die deelnamen aan een onderzoek van Rutgers, het landelijk kenniscentrum seksualiteit, is slachtoffer

Een kwart tot een derde van biseksuele en lesbische vrouwen is slachtoffer geweest van seksueel geweld.

geweest van ongewenste aanrakingen of opmerkingen.⁸⁴ Een kwart tot een derde van deze vrouwen is slachtoffer geweest van seksueel geweld. Net zoals bij andere bekende gegevens over seksueel geweld tegen vrouwen, is ook bij biseksuele en lesbische vrouwen de dader vaak een mannelijke (ex)partner of een bekende. Seksueel geweld komt ook voor onder homo- en biseksuele mannen.⁸⁵ 14% van de deelnemende homo- en biseksuele mannen aan het Rutgers onderzoek heeft dit meegemaakt. Daarnaast heeft de helft tot een derde van de mannen te maken gehad met ongewenste aanrakingen of opmerkingen.

Een aanzienlijk percentage van de deelnemende trans* personen aan het onderzoek is slachtoffer geworden van seksueel geweld of grensoverschrijdend gedrag.⁸⁶ 79% van de deelnemende transvrouwen aan dit onderzoek en 60% van de transmannen heeft te maken gehad met ongewenste aanrakingen of opmerkingen. Een vijfde van de transvrouwen is slachtoffer geworden van seksueel geweld. Dit geldt voor een derde van de transmannen. Verder laat dit onderzoek zien dat trans* personen en homo- en biseksuele mannen die als kind 'meisjesachtig' waren, vaker slachtoffer zijn geweest van seksueel geweld.⁸⁷ Het valt op dat het aantal slachtoffers van grensoverschrijdend gedrag en seksueel geweld samenhangt met een vrouwelijke genderidentiteit. De percentages zijn ten slotte duidelijk hoger onder biseksuele, lesbische en transvrouwen.

Huiselijk geweld

Huiselijk geweld komt ook voor bij lhbt-personen. Dit soort geweld vindt plaats in de privé-sfeer, waarbij de dader een familielid of partner is van het slachtoffer. Partnergeweld valt onder huiselijk geweld, maar ook kindermishandeling en geweld tegen ouderen. Huiselijk geweld kan fysiek, emotioneel en seksueel zijn.

Geweld door familieleden of (ex)partners tegen lhbt-personen kan voorkomen omdat zij de seksuele activiteiten of het transgender-zijn afkeuren, maar ook om andere redenen. Net zoals bij heterostellen, komt partnergeweld ook bij lhbt-koppels voor.⁸⁸ De focus van onderzoek en beleid ligt vaker op partnergeweld bij heterostellen, waardoor cijfers op landelijk en Rotterdams niveau ontbreken. Het eerdergenoemde onderzoek van Rutgers laat zien dat de dader van seksueel geweld tegen lesbische en biseksuele vrouwen vaak een mannelijke (ex)partner of bekende is.⁸⁹

Eergerelateerd geweld

Seksuele oriëntatie en het transgender-zijn kan aanleiding geven tot eergerelateerd geweld tegen biculturele lhbt-personen. Er is geen onderzoek naar gedaan, maar lokale organisaties voor biculturele lhbt-personen in Amsterdam signaleren dat dit gebeurt.⁹⁰ Rotterdams gegevens hierover zijn niet beschikbaar.

Seksuele oriëntatie en het transgender-zijn kan aanleiding geven tot eergerelateerd geweld tegen biculturele lhbt'ers.

Voor professionals in de gezondheidszorg, onderwijs, kinderopvang, maatschappelijke ondersteuning, jeugdzorg en justitie heeft Movisie, het landelijke kennisinstituut op het gebied van sociale vraagstukken, in juni 2016 een factsheet uitgebracht.⁹¹ Dit document helpt om vormen van eergerelateerd geweld te signaleren en geeft handvatten over hoe te handelen bij vermoedens van eergerelateerd geweld. In een informatieblad van de gemeente Rotterdam en Veilig Thuis Rijnmond over schadelijke traditionele praktijken worden de signalen voor eergerelateerd geweld opgesomd.⁹²

Straatintimidatie

Begin 2017 is onderzoek naar straatintimidatie verschenen dat is verricht opdracht van de gemeente Rotterdam.⁹³ Het onderzoek richtte zich op straatintimidatie in de vorm van agressie en seksuele opmerkingen jegens vrouwen. Er was geen aandacht voor intimidatie jegens lhbt-personen in de openbare ruimte. In de gemeentelijke aanpak van straatintimidatie wordt grensoverschrijdend jegens lhbt-personen inmiddels ook meegenomen. Het nieuwe college van burgemeester en wethouders zet de aanpak van straatintimidatie voort en gaat deze evalueren en optimaliseren.

Rotterdams beleid

Geweld tegen lhbt-personen is geen expliciet onderdeel van het gemeentelijk beleid tegen seksueel en huiselijk geweld, terwijl landelijke cijfers laten zien dat dit veelvuldig voorkomt onder lhbt-personen. Er zijn geen redenen om aan te nemen dat Rotterdam in positieve zin afwijkt van deze algemene ontwikkelingen.

De stad heeft wel een speciaal Centrum voor Seksueel Geweld en ook een Centrum voor Huiselijk Geweld. Medewerkers van instanties die zich bezighouden met huiselijk geweld zitten hier op één plek, zodat effectiever gehandeld kan worden en het slachtoffer in plaats van de dader centraal staat.

In de Rotterdamse bestrijding van huiselijk geweld neemt het tegengaan van eengerelateerd geweld en de ondersteuning van slachtoffers een speciale plek in. Net zoals op landelijk niveau wordt eengerelateerd geweld vaak in verband gebracht met vrouwen waarvan impliciet wordt gedacht dat zij cisgender en heteroseksueel zijn. Dit heeft tot gevolg dat de problemen die met dit beleid worden gesignaleerd, met name geïdentificeerd kunnen worden bij relaties tussen cisgender en heteroseksuele personen. Dit blijkt onder andere ook uit het 'Actieprogramma Veilig Thuis 2015-2018', waarin een expliciet uitgesproken begrip van het feit dat ook biculturele lhbt'ers hier slachtoffer van kunnen worden en hoe dat vervolgens bestreden zou moeten worden ontbreekt.⁹⁴ Ook in de 'Vervolgaanpak schadelijke traditionele praktijken Rotterdam', die volgt op de actielijn schadelijke traditionele praktijken van het 'Actieprogramma Veilig Thuis 2015-2018', wordt geen aandacht besteed aan lhbt'ers als mogelijke slachtoffers van eengerelateerd geweld.

Lhbt-emancipatie: blik op de toekomst

Voor trans* personen en intersekse personen is op landelijk niveau in toenemende mate aandacht. Het registreren van sekse of geslacht is vaak verplicht, terwijl dit niet per se noodzakelijk is voor de betreffende situatie. Het COC heeft in november 2015 daarom een speciaal meldpunt opgericht om problemen rondom sekserregistratie te verzamelen en inzicht in de situatie te krijgen.⁹⁵

De Ministeries van Veiligheid en Justitie en van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap hebben in 2016 onderzoek laten uitvoeren naar de mogelijke vermindering van sekserregistratie.⁹⁶ Op basis van de uitkomsten heeft het kabinet besloten dat sekserregistratie en het gebruik daarvan op documenten en pasjes verder wordt verminderd.

De Rotterdamse aanpak van eengerelateerd geweld is gericht op vrouwen waarvan impliciet wordt gedacht dat zij cisgender en heteroseksueel zijn.

Naast de voornemens van het kabinet, was de rechterlijke uitspraak rondom de zaak van Leonne Zeegers aanleiding voor een aanpassing van de wet. Echter, de staatssecretaris liet onlangs weten voorlopig af te zien van een wetswijziging.⁹⁷ De adviescommissie adviseerde de staatssecretaris om de internationale ontwikkelingen op dit terrein af te wachten en gaf tevens aan geen aanleiding te zien voor een wetswijziging. Dit betekent dat het verkrijgen van een X in het paspoort nog altijd via de rechter moet.

Verschillende partijen, waaronder verschillende lhbt-belangenorganisaties vinden het onacceptabel dat het kabinet een rechterlijke uitspraak, het regeerakkoord en het Roze Stembusakkoord naast zich neerlegt. Ook in de politiek is er ophef ontstaan en zijn vervolgvragen gesteld naar aanleiding van het besluit.⁹⁸

In Rotterdam heeft de gemeenteraadsfractie van GroenLinks in juli 2016 vragen gesteld aan het college van burgemeester en wethouders over de mogelijkheid om niet-wettelijke verseykseaanduiding op gemeentelijke formulieren achterwege te laten en om in kaart te

brengen wanneer gemeentelijke dienstverlening onnodig vraagt om informatie over iemands gender. In november 2016 heeft het college besloten dat zowel de formulieren als de dienstverlening kritisch worden bekeken om onnodige genderspecificaties te voorkomen.

Begin 2017 hebben D66, PvdA en GroenLinks een initiatiefwet ingediend om discriminatie van transgender intersekse personen expliciet te verboden. Deze initiatiefwet bestaat uit drie toevoegingen aan de Algemene wet gelijke behandeling (Awgb). Eerder zijn de mogelijkheden voor dit verbod in een kamerbrief van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties uiteengezet.⁹⁹ Op 3 juli 2018 stemde de Tweede Kamer in met een expliciet verbod op discriminatie van transgender en intersekse personen.

¹ Zie voor meer informatie de website van het Nederlands Netwerk Intersekse/DSD: <http://nnid.nl/definitie/>.

² Gemeente Rotterdam (2018). *Actieprogramma Integratie & Samenleven 2019-2022*. Rotterdam.

³ Kriek, F., Vonk, H., Heuts, L., Bos, D., Ganzevoort, R., & Doodeman, S. (2015). *Hulpbehoefte en hulpaanbod cultureel-etnische en religieuze LHBT's*. Amsterdam: Re-gioplan.

⁴ Jantine van Lisdonk & Sanne Nikkelen (2017). Seksuele oriëntatie. In: Hanneke de Graaf en Ciel Wijsen (red.). *Seksuele gezondheid in Nederland 2017*. Delft: Eburon.

⁵ Keuzenkamp, S. (2012). *Worden wie je bent. Het leven van transgenders in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

⁶ Kuyper, L. (2017). *Transgender personen in Nederland 2016*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

⁷ Zie voor meer informatie de website van het Nederlands Netwerk Intersekse/DSD: <http://nnid.nl/definitie/>.

⁸ Lisdonk, J. van (2014). *Leven met intersekse/dsd : Een verkennend onderzoek naar de leefsituatie van personen met intersekse/dsd*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP).

⁹ Omnibusenquête 2016. *Bijlage: notitie homotolerantie*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.

¹⁰ Kuyper, L. (2018). *Opvattingen over seksuele en genderdiversiteit in Nederland en Europa*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP).

¹¹ Kuyper, L. (2018). *Opvattingen over seksuele en genderdiversiteit in Nederland en Europa*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP).

¹² Kuyper, L. (2015). *Jongeren en seksuele oriëntatie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP).

¹³ GGD Rotterdam Rijnmond (2016). <https://ggd-rotterdam.buurtmonitor.nl/>. Website.

¹⁴ Kuyper, L. (2018). *Opvattingen over seksuele en genderdiversiteit in Nederland en Europa*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP).

¹⁵ Keuzekamp, S., Kooiman, N. & J., Lisdonk van (2012). *Niet te ver uit de kast*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP).

¹⁶ Omnibusenquête 2016. *Bijlage: notitie homotolerantie*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.

¹⁷ Peeters, L., Fettelaar, D. & C.M.C. Verbakel (2016). Gay and Straight Allianties op scholen: meer homotolerantie en een veiliger klimaat voor LHB-leerlingen? *Tijdschrift voor Seksuologie* (40) 1.

¹⁸ Zie voor meer informatie de website van LHBI+ Support: <http://transsupport.humanitas-rotterdam.nl/lhbi-support/>

¹⁹ Omnibusenquête 2016. *Bijlage: notitie homotolerantie*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.

²⁰ Omnibusenquête 2016. *Bijlage: notitie homotolerantie*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam

²¹ Kuyper, L. (2018). *Opvattingen over seksuele en genderdiversiteit in Nederland en Europa*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP).

²² Mink, I. & Schriemer, R. (2010). *Gay in Rotterdam*. Rotterdam: Stichting RADAR.

²³ Kuyper, L. (2018). *Opvattingen over seksuele en genderdiversiteit in Nederland en Europa*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP).

- ²⁴ Kuyper, L. (2015). *Jongeren en seksuele oriëntatie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP).
- ²⁵ Boote, M., Hoof, J. van, & Pierik, C. (2015). *Handreiking lhbt-emancipatie. De kastdeur op een kier*. Utrecht: Movisie.
- ²⁶ Huijnk, W. (2014). *De acceptatie van homoseksualiteit door etnische en religieuze groepen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP).
- ²⁷ Omnibusenquête 2016. *Bijlage: notitie homotolerantie*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.
- ²⁸ Kuyper, L. (2017). *LHBT-monitor 2016*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP).
- ²⁹ Felten, H. & Boote, M. (2015). *Handreiking lhbt-emancipatie. Feiten en cijfers op een rij*. Utrecht: Movisie.
- ³⁰ Lisdonk, J. van (2018). *Uncomfortable encounters: Dutch same-sex oriented young people's experiences and the relation with gender nonconformity in a heteronormative, tolerant society*. Amsterdam: Vrije Universiteit.
- ³¹ Kuyper, L. (2018). *Opvattingen over seksuele en genderdiversiteit in Nederland en Europa*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP).
- ³² Kuyper, L. (2018). *Opvattingen over seksuele en genderdiversiteit in Nederland en Europa*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP).
- ³³ Kuyper, L. (2015). *Jongeren en seksuele oriëntatie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP).
- ³⁴ Kuyper, L. (2018). *Opvattingen over seksuele en genderdiversiteit in Nederland en Europa*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP).
- ³⁵ Kuyper, L. (2015). *Jongeren en seksuele oriëntatie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP).
- ³⁶ Gemeente Rotterdam (2018). *Actieprogramma Integratie & Samenleven 2019-2022*. Rotterdam.
- ³⁷ Kriek, F., Vonk, H., Heuts, L., Bos, D., Ganzevoort, R., & Doodeman, S. (2015). *Hulpbehoefte en hulpaanbod cultureel-etnische en religieuze lhbt's*. Amsterdam: Regioplan.
- ³⁸ Cense, M. (2013). *Over diplomaten en activisten*. Utrecht: Rutgers WPF.
- ³⁹ Kriek, F., Vonk, H., Heuts, L., Bos, D., Ganzevoort, R., & Doodeman, S. (2015). *Hulpbehoefte en hulpaanbod cultureel-etnische en religieuze lhbt's*. Amsterdam: Regioplan.
- ⁴⁰ Klein, M. van der, Oostrik, S. & Duysak, S. (2017). *400 Bronnen voor biculturele LHBT's en hun hulpverleners*. Utrecht: Kennisplatform Integratie & Samenleving (KIS).
- ⁴¹ Boote, M., Hoof, J. van, & Pierik, C. (2015). *Handreiking lhbt-emancipatie. De kastdeur op een kier*. Utrecht: Movisie.
- ⁴² Boote, M., Hoof, J. van, & Pierik, C. (2015). *Handreiking lhbt-emancipatie. De kastdeur op een kier*. Utrecht: Movisie.
- ⁴³ Minister Bussemaker, *Beleidsconclusies midterm review en beleidsdoorlichting Emancipatie*, Den Haag, 19 december 2015.
- ⁴⁴ RADAR / Nationale Politie (2018). *Monitor discriminatie 2017. Politie-eenheid Rotterdam*. Rotterdam: RADAR.
- ⁴⁵ Gemeente Rotterdam (2018). *Resultaten Omnibusenquête 2017*. Rotterdam..
- ⁴⁶ Andriessen, I., Fernee, H. & Wittebrood, K. (2014). *Ervaren discriminatie in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP).
- ⁴⁷ Tuin, I. van der (2018). *Registraties van discriminatie van lhbt-personen in Rotterdam. Een analyse van door*
- politie geregistreerde incidenten en meldingen bij RADAR in 2016*. Rotterdam: RADAR.
- ⁴⁸ Mink, I. & Schriemer, R. (2009). *Roze is overal*. Rotterdam: Stichting RADAR.
- ⁴⁹ Witte, R. en H. Moors (2014) 'Gestreden als Don Quichot tegen windmolens.' *Onderzoek naar geweld tegen burgers vanwege hun seksuele gerichtheid of genderidentiteit in hun directe woonomgeving*. Tilburg: Lokaal Centraal.
- ⁵⁰ Keuzekamp, S. (2012). *Worden wie je bent. Het leven van transgenders in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP).
- ⁵¹ Oosterhout, E. van, Alink, E. (2015). *Veilig, zolang men het maar niet merkt*. Amsterdam: Stichting Transgender Netwerk Nederland.
- ⁵² RADAR / Nationale Politie (2018). *Monitor discriminatie 2017. Politie-eenheid Rotterdam*. Rotterdam: RADAR.
- ⁵³ TNN (2018). *Meldingen transgender discriminatie 2017*. Amsterdam: Transgender Netwerk Nederland (TNN).
- ⁵⁴ Keuzekamp, S. (2012). *Worden wie je bent. Het leven van transgenders in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP).
- ⁵⁵ Klein, M. van der, Tan, S., Groot, I. de & Duyvendak, J.W. (2009). *Discriminatie is het woord niet*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- ⁵⁶ Beusekom, G. van & Kuyper, L. (2018). *LHBT-monitor 2016*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP).
- ⁵⁷ Beusekom, G. van & Kuyper, L. (2018). *LHBT-monitor 2016*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP).
- ⁵⁸ Universiteit voor Humanistiek / TNN (2017). *Transgender en werk*. Utrecht / Amsterdam: Universiteit voor Humanistiek / Transgender Netwerk Nederland (TNN)
- ⁵⁹ Vennix, P. (2010). *Transgenders en werk. Een onderzoek naar de arbeidssituatie van transgenders in Nederland en Vlaanderen*. Utrecht: Rutgers Nisso Groep.
- ⁶⁰ Vennix, P. (2010). *Transgenders en werk. Een onderzoek naar de arbeidssituatie van transgenders in Nederland en Vlaanderen*. Utrecht: Rutgers Nisso Groep.
- ⁶¹ Kuyper, L. (2017). *Transgender personen in Nederland 2016*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- ⁶² Geerdinck, M., Muller, L., Verkleij, C. & Weert, C. van (2011). *Transseksuelen in Nederland. Is er sprake van ongelijkheid?*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS).
- ⁶³ Universiteit voor Humanistiek / TNN (2017). *Transgender en werk*. Utrecht / Amsterdam: Universiteit voor Humanistiek / Transgender Netwerk Nederland (TNN)
- ⁶⁴ Keuzekamp, S. (2012). *Worden wie je bent. Het leven van transgenders in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP).
- ⁶⁵ RotterdamV, e-mail, 16 februari 2016.
- ⁶⁶ Gemeente Rotterdam (2016). *Nieuw Rotterdams welzijn 2016-2019*. Rotterdam.
- ⁶⁷ Pluspunt Rotterdam, netwerkgesprek, Rotterdam, 21 januari 2016.
- ⁶⁸ Pijnappels, C. & Finnema, E. (2011). *Woonwensen Roze Ouderen in Rotterdam*. Rotterdam: RotterdamV en Kenniskring Samenhang in de Ouderenzorg.
- ⁶⁹ Humanitas Noord, netwerkgesprek, Rotterdam, 22 januari 2016.
- ⁷⁰ Humanitas Noord, netwerkgesprek, Rotterdam, 22 januari 2016.

- ⁷¹ Burgemeester en Wethouders van Rotterdam (2017). Beantwoording van de schriftelijke vragen van het raadslid M.A. van de Donk (WD) over ‘Blijf uit de kast’. 14 maart 2017. Rotterdam : Gemeente Rotterdam.
- ⁷² Burgemeester en Wethouders van Rotterdam (2017). Beantwoording van de schriftelijke vragen van het raadslid M.A. van de Donk (WD) over ‘Blijf uit de kast’. 14 maart 2017. Rotterdam : Gemeente Rotterdam.
- ⁷³ Gemeente Rotterdam (2018). *Actieprogramma Integratie & Samenleven 2019-2022*. Rotterdam
- ⁷⁴ Gemeente Rotterdam (2018). *Actieprogramma Integratie & Samenleven 2019-2022*. Rotterdam.
- ⁷⁵ Centraal Bureau voor de Statistiek (2018). *Veiligheidsmonitor 2017*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS).
- ⁷⁶ Centraal Bureau voor de Statistiek (2018). *Veiligheidsmonitor 2017*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS).
- ⁷⁷ Felten, H. & Boote, M. (2015). *Handreiking lhbt-emancipatie. Feiten en cijfers op een rij*. Utrecht: Movisie.
- ⁷⁸ Kuypers, L. (2018). *LHBT-monitor 2016*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP).
- ⁷⁹ Oosterhout, E. van & Alink, E. (2015). *Veilig, zolang men het niet merkt*. Amsterdam: Transgender Netwerk Nederland.
- ⁸⁰ Mink, I. & Schriemer, R. (2009). *Roze is overal*. Rotterdam: Stichting RADAR.
- ⁸¹ Scholten, R.H.J., Nelen, W., Wit, W. de, Golbach, M., Druten, L. van & Deen, C.(2018). *Sociale veiligheid in en rond scholen : Primair (Speciaal) Onderwijs 2010-2018. Voortgezet (Speciaal) Onderwijs 2006-2018*. Nijmegen: Praktikon.
- ⁸² Scholten, R.H.J., Nelen, W., Wit, W. de, Golbach, M., Druten, L. van & Deen, C.(2018). *Sociale veiligheid in en rond scholen : Primair (Speciaal) Onderwijs 2010-2018. Voortgezet (Speciaal) Onderwijs 2006-2018*. Nijmegen: Praktikon.
- ⁸³ Scholten, R.H.J., Nelen, W., Wit, W. de, Golbach, M., Druten, L. van & Deen, C.(2018). *Sociale veiligheid in en rond scholen : Primair (Speciaal) Onderwijs 2010-2018. Voortgezet (Speciaal) Onderwijs 2006-2018*. Nijmegen: Praktikon.
- ⁸⁴ Graaf, H. de, Bouko, H.W. & Bakker, C. (2014). *Hoe is de seksuele gezondheid van lesbische en biseksuele vrouwen?* Utrecht: Rutgers WPF.
- ⁸⁵ Graaf, H. de, Bouko, H.W. & Bakker, C. (2014). *Hoe is de seksuele gezondheid van homo en biseksuele mannen?* Utrecht: Rutgers WPF.
- ⁸⁶ Graaf, H. de, Bouko, H.W. & Bakker, C. (2014). *Hoe is de seksuele gezondheid van transgenders?* Utrecht: Rutgers WPF.
- ⁸⁷ Graaf, H. de, Bouko, H.W. & Bakker, C. (2014). *Een wereld van verschil: de seksuele gezondheid van LHBT's*. Utrecht: Rutgers WPF.
- ⁸⁸ Felten, H. & Boote, M. (2015). *Handreiking lhbt-emancipatie. Feiten en cijfers op een rij*. Utrecht: Movisie.
- ⁸⁹ Graaf, H. de, Bouko, H.W. & Bakker, C. (2014). *Hoe is de seksuele gezondheid van lesbische en biseksuele vrouwen?* Utrecht: Rutgers WPF.
- ⁹⁰ Felten, H. (2014). *Handreiking lhbt-emancipatie. Eergerelateerd geweld & seksuele en genderdiversiteit*. Utrecht: Movisie.
- ⁹¹ Bakker, H. & Storms, O. (2016). *Factsheet ‘De meldcode bij vermoedens van eergerelateerd geweld’*. Utrecht: Movisie.
- ⁹² Gemeente Rotterdam & Veilig Thuis Rotterdam Rijnmond (2016). *Schadelijke traditionele praktijken*. Mei 2016.
- ⁹³ Fischer, T. en N. Sprado (2017). *Seksuele straatintimidatie in Rotterdam*. Rotterdam: Erasmus Universiteit.
- ⁹⁴ Gemeente Rotterdam (2015). *Actieprogramma Veilig Thuis 2015-2018*. Rotterdam.
- ⁹⁵ COC (2015). *Meldpunt voor problemen bij seksregistratie*. Website artikel.
- ⁹⁶ Minister van VenJ / Minister van OCW (2016). *Seksregistratie*. Brief d.d. 23 december 2016 aan de Tweede Kamer. Den Haag : Ministerie van Veiligheid en Justitie.
- ⁹⁷ One World (2019). *Voorlopig toch geen paspoort met een X*. Website artikel.
- ⁹⁸ One World (2019). *Voorlopig toch geen paspoort met een X*. Website artikel.
- ⁹⁹ Minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2016). *Verkenning expliciteren verbod van discriminatie op grond van genderidentiteit en genderexpressie*. Brief d.d. 23 juni 2016. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.